

Elżbieta Orłowska

KOŃCÓWKA MIEJSCOWNIKA LICZBY MNOGIEJ RZECZOWNIKÓW
W HISTORII JĘZYKA POLSKIEGO

WSTĘP

We współczesnym literackim języku polskim rzeczowniki wszystkich deklinacji posiadają w miejscowniku liczby mnogiej końcówkę *-ach*, obok której w nazwach krajów: *Węgry, Niemcy, Włochy* występuje końcówka *-ech*. Przeglądając jednak najstarsze teksty polskie łatwo stwierdzić, że w staropolszczyźnie miejscowniki liczby mnogiej posiadają trzy końcówki: *-ech*, *-ach*, *-och*. Na temat każdej z nich wypowiadało się wielu językoznawców, przy czym najwięcej prac dotyczy pochodzenia końcówki *-och*. O polskiej końcówce *-och* pisali między innymi J. Baudouin de Courtenay¹, E. Nieminen², N. v. Wijk³, H. Grappin⁴, H. Gaertner⁵, S. Urbańczyk⁶, T. Lehr-Spławiński⁷.

¹ J. Baudouin de Courtenay, *Einige Fälle der Wirkung der Analogie in der polnischen Declination Beiträge für vergleichende sprachforschung, herausgegeben von Kuhn und Schleicher*, Band VI, Berlin 1868.

² E. Nieminen, *Polska końcówka -och w loc. pl. rzeczowników. Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski*, t. 2, Kraków 1928.

³ N. v. Wijk, *Die polnische, slowakische und mährisch-schlesische Endung -och des Lok. Plur.*, Warszawa 1931, *Prace Filologiczne* XV, cz. 2, s. 437-447.

⁴ H. Grappin, *Histoire de la flexion du nom en polonais*, Wrocław 1956, s. 129-132.

⁵ H. Gaertner, *Geneza małopolskiej końcówki -och*, Warszawa 1931, *Prace Filologiczne* XV, cz. 2, s. 378-393.

⁶ S. Urbańczyk, *Dwie śląskie cechy dialektyczne: wymowa typu fa-ła i końcówka miejscownika l. mn. -och*, "Język Polski" 1949, XXIX, s. 171.

⁷ T. Lehr-Spławiński, *Przyczynki do polskiej morfologii historycznej*, Lwów 1926; *Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego*, s. 60.

Z pracy H. Orzechowskiej⁸ wynika, że końcówka *-och* nie była polskim nowotworem, lecz miała ogólnosłowiański zasięg i od najdawniejszych czasów wykazywała tendencje do zaniku. Współcześnie spotykamy ją jedynie w literackim języku słowackim, przy czym zakres jej występowania jest tam ograniczony do rzeczowników rodzaju męskiego. W interpretacji genezy końcówki *-och* zarysowują się dwie hipotezy: fonetyczna, słabsza i trudniejsza do utrzymania, bowiem powstanie *-och* tłumaczy wokalizację *jeru* w końcówce **-srs*, co jest nie do przyjęcia w języku polskim, gdzie *jer* twardy w pozycji mocnej rozwinął się w *e* oraz morfologiczna, przyjmująca oddziaływanie analogii (zwłaszcza między paradygmatami dawnych tematów na *-u-* i dawnych tematów na *-o-*). Trudno bliżej określić czas powstania końcówki *-och*, ale faktem bezspornym jest, że już w zabytkach kanonu *scs* przy dawnych tematach na *-u-* spotykamy wyłącznie miejscownik liczby mnogiej na *-oxs*: *domoxs* (Zogr. Mar. Ass.), *synoxs* (Ps. Syn.)⁹.

Pochodzenie pozostałych końcówek występujących w staropolszczyźnie w miejscowniku liczby mnogiej jest stosunkowo jasne i wszyscy językoznawcy są zgodni w twierdzeniu, że polskie końcówki *-ech*, *-ach* są kontynuantami odpowiednich końcówek prasłowiańskich.

Zadaniem niniejszego artykułu jest ukazanie historycznego rozwoju rzeczownikowych końcówek miejscownika liczby mnogiej od czasu ich pojawienia się w zabytkach języka polskiego aż do ok. I połowy XIX w.,- kiedy to w badanym przypadku poza nielicznymi wyjątkami, wymienionymi na wstępie pracy, panuje końcówka *-ach*. W tym celu jako źródła został wykorzystany materiał z prozy, poezji, pamiątek, ksiąg sądowych od XIV do XIX w. Aby w miarę dokładnie określić zakres i czas występowania poszczególnych końcówek, zebrany materiał ułożono chronologicznie i geograficznie, wprowadzono przy tym podział na deklinacje (biorąc za podstawę tematy historyczne) i na rodzaje. Analiza materiału językowego dostarczyła spostrzeżeń, które przedstawiono w kolejnych rozdziałach.

⁸ H. Orzechowska, *Locativus pluralis na *-oxs w językach słowiańskich*, "Rocznik Slawistyczny" XXVI, cz. 1, s. 35-50.

⁹ Formy te podano za Orzechowską, op. cit., s. 38.

WIEK XIV

W wieku XIV miejscownik liczby mnogiej posiadał trzy końcówki: *-ech*, *-ach*, *-och*, pomijając ślady starej końcówki *-ich* właściwej niegdyś rzeczownikom rodzaju nijakiego deklinacji *io*-tematowej¹⁰; w *pokolenich* Fl. 67a(K), w *nale[zie]nich* Fl. 63a(K). Żywotność każdej z trzech wyżej wymienionych końcówek była uzależniona przede wszystkim od rodzaju i deklinacji. I tak na przykład końcówka *-ach* zdecydowanie panowała w rzeczownikach żeńskich deklinacji *a*-tematowej, np.: w *grziwnach* Rot. krak. 27, 57(Sz), w *dzedzynch* Rot. pozn. 226, 1388 r., w *przygodach* Fl. 5a(K); *ia*-tematowej, np. *tagenycach* (tajemnicach) Kśw. ar 15, 16, w *wierzejach* Fl. 5a(K), na *rękojniach* Rot. pozn. 64, 1389 r.; *i*-tematowej, np. na *wysokościach* Fl. 96(K), w *miłościach* Fl. 35s(K), w *łodziach* Fl. 64b(K). Zaś końcówka *-ech* była w XIV w. właściwa rzeczownikom rodzaju męskiego i nijakiego głównie deklinacji *o*-tematowej i spółgłoskowej. Przykłady: w *grzeszech* Kśw. br 13, w *obłocach* Fl. 86, w *grobiech* Fl. 36b(K), w *bogactwiech* Fl. 20a(K), w *...leczach* Ks. Kr. 129, 1395 r., w *słowiech* Kśw. dvs, na *nebesach* Kod. Kr. (H).

Na tym tle nieco inna jest pozycja końcówki *-och*. Występuje ona tylko w zabytkach z Małopolski, gdzie przeważa w grupie rzeczowników rodzaju męskiego deklinacji *io*-tematowej. Przykłady: w *krajoch* Fl. 4a(K), na *konioch* Fl. 10b(K), *gayoch* Rot. krak. 4(Sz) ale można ją także spotkać w *locativie pluralis* rzeczowników rodzaju nijakiego deklinacji *o*-tematowej: w *prawoch* Fl. 88a(K), w *działożoch* Fl. 63b(K) i deklinacji *io*-tematowej: w *siercoch* Fl. 14b(K); 19b(K), a także w rzeczownikach męskich deklinacji *o*-tematowej: w *bogoch* Rot. krak. 26(Sz), *daroch* Fl. 26a(K), *listoch* Rot. krak. 28(Sz). Trudno ustalić, jaki obszar obejmowała w XIV w. końcówka *-och*, ponieważ mamy niewiele zabytków z tego okresu, a ponadto nie w każdym z nich występują formy badanego przypadku.

Należy podkreślić, że w XIV w. istniało zjawisko przechodzenia żeńskiej końcówki *-ach* do kategorii rzeczowników rodzaju mę-

¹⁰ Hipotezy na temat przyczyn zaniku końcówki *-ich* podano w dalszej części pracy.

skiego i nijakiego, np.: we zwonkach Fl. 89a(K), w biczach Fl. 52a(K), w nalezieniach Fl. 43b(K); 48a(K); oraz proces odwrotny - przechodzenie końcówki *-ech* do kategorii rzeczowników rodzaju żeńskiego, np.: postaciach Fl. 65b(K), w głębokościach Fl. 81b(K), w światłościach Fl. 67a(K).

WIEK XV

W zabytkach z wieku XV w miejscowniku liczby mnogiej nadal obocznie występują trzy końcówki *-ech*, *-ach*, *-och*. Całkowicie brak form z końcówką *-ich*, której ślady występowały w wieku XIV.

Zdaniem językoznawców¹¹ przyczyną zaniku końcówki *-ich* była najprawdopodobniej obrona przed zlaniem się form deklinacji rzeczownikowej z odpowiednimi formami deklinacji zaimkowej, której wyrazem było zastąpienie pierwotnej końcówki *-ich* końcówką *-ech*. Kończą *-ech* i *-ach* mają w XV w. ogólnopolski zasięg, natomiast końcówka *-och* występuje w Małopolsce, na pograniczu Wielkopolski i północnej Małopolski oraz w Kodeksie Świątosława¹² i tam prawie bezwyjątkowo panuje w grupie rzeczowników rodzaju męskiego deklinacji *io-* tematowej, np.: w *krayoch* BZ 95b, Puł. 7, 6, w *konyoch* Dział 202, 82, w *pyenyądzech* Stsł. 273, o *przyaczieloch* Modl. Wacł. 25, w *palaczoch* Modl. Wacł. 36. Poza tym dość często spotykamy ją także w rzeczownikach rodzaju męskiego deklinacji *o-* tematowej, ale ogranicza tu swój zakres przede wszystkim do tematów zakończonych na spółgłoskę tylnojęzykową, np.: w *wostatkoch* Puł. 20, 12, po *czeladnikoch* BZ 101a, b, w *uczynkoch* Modl. Wacł. I, 27(3x), o *czlonkoch* Stsł. 248, 285, o *sbyegoch* Stsł. 306, w *grzechoch* Modl. Wacł. 10, co jest najprawdopodobniej podyktowane obroną przed palatalizacją. Rzadziej występują formy z *-och* w rzeczownikach deklinacji *i-*, *u-* tematowej oraz spółgłoskowej.

Kończą *-ech* zdecydowanie panuje w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego deklinacji *o-* tematowej, np.:

¹¹ Por. A. K a l i n a, *Formy gramatyczne języka polskiego do końca XVIII w.*, Lwów 1883, s. 135, a także R. P i l a t, *Gramatyka języka polskiego*, Lwów 1909, s. 205.

¹² Poza Kodeksem Świątosława w żadnym ze zbadanych przez autorkę źródeł mazowieckich nie wystąpiła końcówka *-och*. Należy jednak pamiętać, że kopista Kodeksu - Mikołaj Suled - pochodził z południowego Mazowsza i w związku z tym koń-

na błoczach Zap. sand. 904, w kotłach BZ 282a, nagarbych Rot. pozn. 1492, 1427 r., na ogrodzech Dział. 184, 11, na wozych Rot. warsz. 1177, 1462 r., o scholthyszech Stsł. 230, a na terenach nie znających końcówki *-och* także w deklinacji *io*-tematowej, np.: na...konech Rot. pozn. 896, 1413 r., w...pyenandzech Rot. pyzdr. 1057, 1436 r., w groszech Rot. warsz. 583, 1445 r. (2x), Poza tym głównie przy jej pomocy tworzą badany przypadek rzeczowniki deklinacji *u*-tematowej, np.: w...domyech BZ 54b; 55a; 97a, b; w synyech BZ 10a; 157b; 182a, na wolech BZ 244b. Formy miejscownika liczby mnogiej z *-ech* stosunkowo często występują w grupie rzeczowników rodzaju nijakiego. Wyjątek stanowią zabytki mazowieckie, gdzie dominuje końcówka *-ach*.

Zaznaczyć jednak należy, że spośród tej kategorii rzeczowników wyłania się grupa wyrazów, które badany przypadek tworzą wyłącznie przy pomocy końcówki *-ech*. Należą tutaj między innymi takie rzeczowniki, jak: *łato*, *miasto*. Natomiast zupełnie sporadycznie przykłady badanego przypadku z *-ech* występują w grupie rzeczowników deklinacji *a*-, *ia*-, *i*-tematowej, gdzie zdecydowanie (podobnie jak w XIV w.) panuje końcówka *-ach*. Formy z *-ach* spotykamy także poza wyżej wymienionymi deklinacjami, przy czym są one znacznie liczniejsze niż w wieku XIV. Najczęściej żeńska końcówka *-ach* występuje w miejscowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju nijakiego, np.: po...krolestwach BZ 149a; 301b, po syed...skach BZ 275b, w pastwiskach Rot. pozn. 1109, 1437 r., w...czstwach Modl. Wacł. 2, na łowiskach Stsł. 81, zaś wśród rzeczowników rodzaju męskiego tego typu przykłady można spotkać tylko w zabytkach mazowieckich oraz w Biblii Królowej Zofii, np.: w darach BZ 42b, w morach Rot. warsz. 1716, 1491 r., o słuźebnikach Stsł. 30. Obecność form badanego przypadku z *-ach* w grupie rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego oraz form z końcówką *-ech* w grupie rzeczowników rodzaju żeńskiego świadczy o tym, że w XV w. deklinacje wzajemnie na siebie oddziaływały; przy czym znacznie silniejsze było oddziaływanie końcówki *-ach*, o czym świadczy ilość form z *-ach* wśród rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego. Trudno jednak ustalić, czy były pod tym względem różnice terytorialne.

cówka *-och* występująca w tym zabytku jest najprawdopodobniej wyrazem wpływu Małopolski.

Odrębną grupę rzeczowników stanowią nazwy miejscowe. W miejscowniku liczby mnogiej mają one niezależnie od podziału terytorialnego prawie wyłącznie końcówkę *-ach*, np.: w *budzeowiczach* Rot. krak. 88, 1405 r., w *Kaliskach* Ks. brz.-kuj. 219, 1418 r., w *Barzicach* Rot. rad. 18, 1417 r., na *Koczergach* Rot. warsz. 1468, 1479 r. Formy typu w *Czukromloczech* Zap. sand. 850, 1420 r., we *Psaroch* Rot. krak. 12, 1400 r. występują w wieku XV niezmiernie rzadko.

WIEK XVI

Lata panowania Zygmunta Starego charakteryzują się szybkim rozwojem w dziedzinie kultury. Mnogość różnorodnych zagadnień nurtujących społeczeństwo w ogromnym stopniu przyczyniła się do rozwoju piśmiennictwa w języku polskim, co z kolei nie pozostało bez wpływu na sam język. W wieku XVI w porównaniu z wiekami poprzednimi zachodzą istotne zmiany we wzajemnym stosunku końcówek miejscownika liczby mnogiej rzeczowników wszystkich deklinacji. Nadal w badanym przypadku występują trzy końcówki: *-ech*, *-ach*, *-och*, ale zakres występowania końcówki *-och* jest potrójnie ograniczony: 1° terytorialnie, 2° do pewnych tylko deklinacji, 3° do pewnych tematów w ramach tych deklinacji. I tak spośród wszystkich wykorzystanych do pracy źródeł, końcówka ta nie wystąpiła w materiale pochodzącym z Mazowsza, Kujaw oraz Wielkopolski, poza kilkoma wyjątkami z *Kazań Paterka*¹³, np.: *grzechoch* Pat. 10v(K), o *mocarzoch*, w *oćóoch* Pat. 12v(K). Ponadto nie znają jej rzeczowniki rodzaju żeńskiego deklinacji *a-*, *ia-*, *i-*tematowej oraz rzeczowniki rodzaju nijakiego deklinacji *o-*tematowej, poza wyjątkiem z *Kodeksu Stradomskiego*; w *myasteczkoch* Strad. 422. W ramach pozostałych kategorii rzeczowników zakres jej występowania jest także ograniczony. Najczęściej badany przypadek przy użyciu końcówki *-och* (podobnie zresztą jak w wieku XV) tworzą rzeczowniki rodzaju męskiego deklinacji *io-*tematowej, np.: o...*Kmieczoch* Strad. 363, Dzik. 26, o *kroloch* Orz. 76 (Ł), o *rodzajoch* Blsk. 4v(K),

¹³

Kazania Jana z Szamotuł powstały w Krakowie, gdzie autor przez pewien czas przebywał i występująca w nich końcówka *-och* jest najprawdopodobniej wyrazem wpływu Małopolski.

pałacach RAp. 176v(Sz). Tego typu formy są częste również w grupie rzeczowników rodzaju męskiego deklinacji o-tematowej, ale tutaj końcówka *-och* (znacznie wyraźniej niż w wieku XV) ograniczyła swój zakres do tematów zakończonych na spółgłoskę tylnojęzykową, np.: *o szwyadkoch* Strad. 450, *o postępkoch* Orz. 144(L), w *dialogach* Orz. 168, 172(L). Należy jednak podkreślić, że końcówka *-och* nie występuje u wszystkich pisarzy z danej dzielnicy, w której jest znana. Na przykład w źródłach z Małopolski często występuje u St. Orzechowskiego, M. Reja, zaś brak jej u J. Kochanowskiego, A. Trzecieckiego, A. Zbylitowskiego. Podobny stan występuje w Sieradzkim, gdzie formy z *-och* są częste u M. Bielskiego, natomiast w ogóle nie występują u M. Kwiatkowskiego.

W wieku XVI bardzo wyraźnie zaznacza się ekspansja końcówki *-ach*, która bezwyjątkowo panuje w grupie rzeczowników rodzaju żeńskiego deklinacji a-tematowej, np.: w *stronach* Strad. 338, w *dąbrowach* Strad. 367, w *rączkach* Pat. 213; ia-tematowej, np.: w... *zyemych* Dzik. 63; 163, w...*nyedzyelach* Dzik. 9, 10, w *jaskiniach* ZDr. 46; i-tematowej, np.: w *kościach* Kl. 130, w *odległościach* Akt 25, 1575 r., w *ciemnościach* Grab. 33. W grupie rzeczowników rodzaju nijakiego deklinacji io-tematowej końcówka *-ach* prawie całkowicie wyparła występujące tam dawniej końcówki *-ech* i *-och*, np.: w *sercach* Pat. 199, w *polach* Kl. 9, 64; AKoch. 78; 195(Br), w *podwórzach* Ryb. 34, 15. Końcówka *-ech* występuje w tej kategorii rzeczowników sporadycznie i najczęściej posiada ją rzeczownik *koń*.

Biorąc pod uwagę wszystkie deklinacje należy stwierdzić, że formy miejscownika l. mn. z końcówką *-ach* częściej występują w dzielnicach, które nie znają końcówki *-och*, a więc na Mazowszu, Kujawach i w Wielkopolsce. W źródłach z tych terenów końcówkę *-ach* spotykamy przede wszystkim w rzeczownikach, które w pozostałych dzielnicach w badanym przypadku posiadają wyłącznie lub prawie wyłącznie końcówkę *-och*. Należą tutaj rzeczowniki rodzaju męskiego deklinacji io-tematowej, np.: w *palcach* Kl. 47, w *gajach* Ryb. 56, 21, w *krajach* Gr. 5, 26 oraz rzeczowniki rodzaju męskiego deklinacji o-tematowej, których temat zakończony jest na spółgłoskę tylnojęzykową, np.: w *budynkach* KsB 105(Kow.), w *krzakach* Gr. 65, w *zamkach* Gr. 91, w *bogach* Kucz. 97.

Na tym tle końcówka *-ech* występuje przede wszystkim w miej-

scowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego deklinacji o-tematowej. Zaś rzeczowniki pozostałych kategorii (deklinacji u-tematowej, spółgłoskowej, rzeczowniki rodzaju męskiego deklinacji i-tematowej oraz rzeczowniki rodzaju nijakiego deklinacji o-tematowej) przedstawiają stan najbardziej zróżnicowany pod względem częstotliwości występowania wszystkich trzech końcówek. Najrzadziej w tej grupie występuje końcówka *-och*, natomiast we wzajemnym stosunku *-ech* i *-ach* zaznacza się przewaga form z *-ach*. Należy jednak podkreślić, że spośród rzeczowników rodzaju nijakiego deklinacji o-tematowej i spółgłoskowej wyłania się, liczniejsza niż w wieku XV, grupa wyrazów, które badany przypadek tworzą prawie wyłącznie przy pomocy końcówki *-ech*. Należą tutaj rzeczowniki: *prawo, lato, miasto, słowo, niebo*.

W grupie rzeczowników będących nazwami miejscowymi występują w wieku XVI dwie końcówki *-ech* i *-ach*. Końcówka *-ach* zdecydowanie panuje w miejscowniku liczby mnogiej nazw miejscowości mających mniejsze znaczenie, np. *na odolanach* Rot. warsz. 2112, 1573 r., *w babiczach* Rot. warsz. 2207, 1518 r., *w Iwanowicach* Akt. 4, 1572. Natomiast nazwy krajów, zwłaszcza te, które są utworzone od nazw mieszkańców, posiadają w danym przypadku prawie wyłącznie końcówkę *-ech*, np.: *w Niemcech* Orz. 201(Ł), *we Włoszech* Orz. 78(Ł), *w Prusiech* Ryb. 555, *w Turcech* Akt. 1231, 1593 r.

RÓZWÓJ KOŃCÓWEK MIEJSCOWNIKA LICZBY MNOGIEJ PO XVI WIEKU

Silna ekspansja końcówki *-ach* spowodowała zmniejszenie zróżnicowania form miejscownika liczby mnogiej rzeczowników poszczególnych deklinacji, a w kilku przypadkach, wypierając końcówki *-ech* i *-och* całkowicie je zniosła. W wieku XVII zróżnicowanie końcówek badanego przypadku dotyczy prawie wyłącznie rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego głównie deklinacji o-tematowej. W tej kategorii rzeczowników spotyka się formy oboczne, np.: *w dymiech* Akt. 379, 1607 r.//*dymach* Akt. 213, 1606 r., *na umyślech* PI 201// *na umysłach* PI 198(3x); częściej jednak występują formy z końcówką *-ach*.

Miejscownik liczby mnogiej z końcówką *-och* na początku XVII w. występuje już tylko sporadycznie. Ostatecznie końcówka *-och*

wychodzi całkowicie z użycia w I połowie XVII w., ograniczając przedtem zakres występowania wyłącznie do rzeczowników rodzaju męskiego.

W literackiej polszczyźnie wieków późniejszych obserwujemy już tylko nieliczne ślady pierwotnego stanu. Najprawdopodobniej nie wszystkie szczątkowe formy, jakie spotykamy w literaturze XVIII i XIX wieku występowały również w języku potocznym. Wiele z nich, o czym się łatwo przekonać czytając utwór, służyło pisarzom wyłącznie do stylizacji, zaś użycie innych było wywołane potrzebami rytmicznymi lub rymowymi. W całej tej grupie archaizmów są też takie, które występują w tekstach wyjątkowo często u różnych pisarzy, przy czym użycie ich w wielu wypadkach nie mogło być podyktowane żadną z wyżej wymienionych potrzeb. To pozwala przypuszczać, że formy te występowały także w języku żywym. Ze zbadanych źródeł wynika, że miejscownik liczby mnogiej z archaiczną już w tym okresie końcówką *-ech* najczęściej posiadają następujące rzeczowniki: *usta, lato, słowo, czas*. Najprawdopodobniej końcówka *-ech* zachowała się w tych wyrazach dlatego, że występują one najczęściej w skostniałych zwrotach.

Odrębną grupę rzeczowników z końcówką *-ech* stanowią nazwy krajów: *Prusy, Węgry, Włochy, Niemcy*, które nie posiadają obocznych form z końcówką *-ach* i są obecnie (z wyjątkiem nazwy *Prusy*) jedynymi formami w języku literackim, które częściowo potwierdzają dawne zróżnicowanie końcówek w badanym przypadku.

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując wnioski wynikające z analizy zebranego materiału należy stwierdzić, że w dobie staropolskiej rzeczowniki wszystkich rodzajów posiadały w miejscowniku liczby mnogiej trzy końcówki: *-ech, -ach, -och*. Żywotność każdej z nich była uzależniona przede wszystkim od rodzaju i deklinacji. Na tym tle nieco inną pozycję zajmowała końcówka *-och*, którą w literaturze staropolskiej spotykamy bardzo często, ale już najstarsze zabytki języka polskiego wskazują na terytorialne ograniczenie zakresu jej występowania - była ona ściśle związana z Polską południową. W związku z tym można ją traktować jako południowopolską cechę dialektyczną. Poza tym końcówka *-och* od najdawniejszych czasów wy-

kazywała tendencje do zaniku ograniczając przedtem zakres występowania do rzeczowników rodzaju męskiego deklinacji *io-* oraz *o-*tematowej, przy czym w tych ostatnich występowała prawie wyłącznie po tematach zakończonych na spółgłoskę tylnojęzykową, co było niewątpliwie podyktowane obroną przed palatalizacją. Całkowicie wyszła z użycia w I połowie XVII w. Końcówka *-ech* także wykazywała tendencje do zaniku, ale jeszcze w wieku XVI była na tyle żywotna, że oddziaływała na rzeczowniki rodzaju żeńskiego, co jest wyrazem nasilającego się w tym czasie procesu mieszania końcówek. Najdłużej, bo aż do wieku XIX końcówkę *-ech* w miejscowniku liczby mnogiej posiadały rzeczowniki: *lato, miasto, niebo, słowo, usta*, pomijając nazwy krajów: *Niemcy, Węgry, Włochy*, które końcówkę *-ech* posiadają do dziś.

W odróżnieniu od dwu poprzednich końcówek, zupełnie inny był rozwój pierwotnie żeńskiej końcówki *-ach*. Od wieku XV stopniowo zaczęła ona rozszerzać zakres występowania a od wieku XIX można już mówić o całkowitym jej panowaniu. Siła końcówki *-ach* polegała być może na tym, że opanowała ona wszystkie rzeczowniki rodzaju żeńskiego, gdy tymczasem w rzeczownikach rodzaju męskiego i nijakiego występujące tam końcówki *-ech* i *-och* osłabiały się wzajemnie współzawodnictwem¹⁴. Zdaniem Z. Kempfa¹⁵ o jej zwycięstwie zadecydowała pełnia głosowa, czyli donośność, a zatem i słyszalność wymawianej głoski, która uzależniona jest przede wszystkim od czasu trwania wymowy danej głoski oraz siły jej brzmienia. Być może końcówka *-ach* zwyciężyła głównie dlatego, że w odróżnieniu od końcówki *-ech* nie palatalizowała tematów zakończonych na spółgłoski tylnojęzykowe, co stanowiło dodatkową trudność dla mówiących, a w odróżnieniu od końcówki *-och* miała zasięg ogólnopolski.

Wiek XVI stanowi przełom w rozwoju polskiego systemu deklinacyjnego. Zmiany, które w tym systemie zachodziły, wykazywały w większości tendencje do zmniejszania liczby odziedziczonych ty-

¹⁴ Taką hipotezę wysunął m. in. Z. Klemensiewicz; por. Z. Klemensiewicz, T. Leher-Splawiński, S. Urbanić, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, s. 286.

¹⁵ Por. Z. Kempf, *Rola pełni głosowej w rozwoju polskiej deklinacji rzeczownikowej*, Wrocław 1957, s. 169.

pów odmiany i do jej uproszczenia. Tendencje te potwierdza także rozwój końcówek miejscownika liczby mnogiej.

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ

- AKoch. (Br) *Vergilii Aeneida, To jest o Aeneaszu Trojańskim Ksiąg Dwanaście. Przekładnia Andr. Kochanowskiego. W Krakowie w Drukarni Łazarzowej Roku Pańskiego 1590 (przykłady wzięte z: H. B o r e k, Język Andrzeja Kochanowskiego na podstawie Eneidy z roku 1590, Opole 1957).*
- Akt. *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego, t. 1, wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957.*
- Bisk. (K) *B i e l s k i Marcin, Sprawa rycerska, w Krakowie 1596 (przykłady wzięte z: A. K a l i n a, Formy gramatyczne języka polskiego do końca XVIII w., Lwów 1883).*
- BZ *Biblia Królowej Zofii, wyd. A. Małecki, Lwów 1871.*
- Dział. *Kodeks Działyński tzw. I, wyd. F. Piekosiński, Archiwum Komisji Prawniczej III, s. 174-220.*
- Fl. (K) *Psalterz Królowej Małgorzaty [...], Wiedeń 1834 (przykłady wzięte z: A. K a l i n a, Formy gramatyczne języka polskiego do końca XVIII w., Lwów 1883).*
- Gr. *G r a b o w e k i Piotr, Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach Rzeczypospolitej Polskiej należących, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858.*
- Grab. *G r a b o w i e c k i Sebastian, Rymy duchowe, wyd. J. Korzeniowski, Kraków 1893.*
- Kl. *K l o n o w i c Sebastian, Pisma poetyczne polskie, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858.*
- Ks. brz.-kuj. *Księgi sądowe brzesko-kujawskie 1418-1424. Teki A. Pawińskiego, t. 7, oprac. i wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1905.*
- KsB *K o w a l s k a Alina, Uwagi o języku Księgi wójtowskiej Będzina z lat 1572-1645, Katowice 1966.*
- Ks. Kr. *Teksty polskie z XIV-wiecznych ksiąg sądowych ziem krakowskich, wyd. M. Karaś, Z. Perzanowski, "Język Polski", 1957, XXXVII.*
- Kśw. *Kazania tzw. świętokrzyskie, oprac. i wyd. J. Łoś, W. Semkowicz, Kraków 1934.*

- Kucz. K u c z b o r s k i Walenty, *Wykład na lament Jaremiczasa Pro-roka*, Poznań 1843.
- Modl. Wacł. *Modlitwy Wacława - zabytek języka polskiego z XV w.*, wyd. L. Malinowski, Kraków 1887.
- Orz. (Ł) Stanisława Orzechowskiego *Polskie dialogi polityczne z roku 1563-1564*, wyd. J. Łoś, Bpp LXXIV (przykłady wzięte z: J. Ł o ś, *Gramatyka polska*, cz. III. *Odmienienia historyczna*, Lwów-Warszawa-Kraków 1927).
- PI Petrycy Sebastian z Pilzna, *Pisma wybrane*, t. 1, Warszawa 1956.
- Pat. (K) *Magistra Jana z Szamotuł Dekretów doktora Paterkiam zwanego, Kazania o Maryi Pannie czystej z Kodeksu Toruńskiego*, wyd. L. Malinowski, Kraków 1880 (przykłady wzięte z: A. K a l i n a, *Formy gramatyczne języka polskiego do końca XVIII w.*, Lwów 1883).
- Puł. *Psalterz puławski*, wyd. S. Słoński, Warszawa 1916.
- Rap. (Sz) R e j Mikołaj, *Apocalypsis*, Kraków 1565 (przykłady wzięte z: *Instrumentalis i Locativus Pluralis deklinacji rzeczownikowej w dzieła Mikołaja Reja z Nagłowic: Apocalypsis z 1565 r.*, oprac. Bolesław Szomek, *Sprawozdania Komisji Językowej AU III*, Kraków 1884).
- Rot. krak. *Roty przysięg krakowskich z lat 1399-1418*, zebr. B. Ulanowski, *Sprawozdania Komisji Językowej AU*, t. 3, Kraków 1884.
- Rot. pozn. *Wielkopolskie rotę sądowe XIV-XV wiek*, t. 1, *Roty poznańskie*, zebr.-i oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1939.
- Rot. pyzdr. *Wielkopolskie rotę sądowe XIV-XV wiek*, t. 2, *Roty pyzdrskie*, zebr. i oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1960.
- Rot. rad. *Roty przysięg z archiwum radomskiego*, wyd. J. Baudouin de Courtenay, *Materiały i Prace Komisji Językowej II*, Kraków 1907.
- Rot. warsz. K u r a s z k i e w i c z Wł. i W o l f f A., *Zapiski i rotę polskie XV-XVI wiek z ksiąg sądowych ziem warszawskiej*, Kraków 1950.
- Ryb. R y b i Ń s k i Jan, *Niersze polskie*, Gdańsk 1968.
- Strad. *Kodeks Stradomskiego*, wyd. F. Piekosiński, *Archiwum Komisji Prawniczej*, cz. III, s. 337-475.
- Zap. sand. *Zapiski sądowe województwa sandomierskiego*, wyd. F. Piekosiński, *Archiwum Komisji Prawniczej*, cz. I, Kraków 1907.

ZDr.

Droga do Szwecyi króla J. Mości w roku 1594 opisana przez Andrzeja Zbylitowskiego, [w:] Niektóre poezje Andrzeja i Piotra Zbylitowskiego, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1860.

25-406 Kielce
ul. Konopnickiej 3 m. 17

Elżbieta Orłowska

LOCATIVE ENDING OF NOUNS IN THE PLURAL
IN POLISH LANGUAGE HISTORY

Nouns of all declensions (Plural No.) in contemporary Polish have all the ending *-ach*. However, the names of the following countries: *Węgry* (Hungary), *Niemcy* (Germany), *Włochy* (Italy) take the locative ending *-ach*.

The present work attempts to present the historical development of locative endings of nouns in the plural form from the earliest written record in Polish up to the first half of the 19th century where the ending *-ach* is prevailing.

The material analysed in the study shows that the 16th c. was the turning point in the development of Polish declension system. The trend of the changes at that time was to simplify the declensions and to decrease the number of declension types. These tendencies are confirmed by the development of locative endings of nouns in the plural.